

П Е Р Е Д М О В А

ЗБАГНУТИ НЕЗБАГНЕННЕ

Російське вторгнення застало мене у Відні, столиці колишньої імперії, безпосередньо пов'язаної з початком Першої світової війни. Ба більше, у місті, яке гітлерівська Німеччина захопила внаслідок аншлюсу Австрії — події, що передувала початку Другої світової. Коли ввечері 23 лютого 2022 року віденці готувалися до сну, у повітрі витало передчуття нової війни. Переглянувши тривожні репортажі на CNN, я плекав надію на краще, втім, серце не полишав неспокій. Наступного ранку я прокинувся раніше, ніж зазвичай, приблизно о шостій. Потягся перевірити новини на телефоні, але випадково відкрив пошту.

Я побачив тему листа, і в грудях похололо. «Боже мій». Писав гарвардський колега, з яким ми дискутували про ймовірну війну ще в жовтні. Саме завдяки тій розмові я вперше замислився про можливий повномасштабний конфлікт. Росіяни зосереджували дедалі більше військ біля українських кордонів, а американські медіа доповідали про це ледь не в режимі реального часу. Такі пересування видавалися мені тільки частиною шантажу. Колега, навпаки, заперечував, мовляв, усе може бути. І тепер, глянувши на заголовок, я вже знав: вторгнення почалося. Зібравшись із духом, я відкрив листа. Завершувався він словами: «Добра з цього не буде. Що не день, то нові заяви. Американська розвідка прогнозує бліцкриг, але почекаємо до завтра. Маю надію, що в тебе у Відні все гаразд».

Однак усе було далеко не гаразд. Щось почалося, а проте я не знав, що саме. Міг лиш припускати, що Путін знову вдерся в Східну Україну — театр воєнних дій 2014—2015 років. З цими думками я відкрив наступного електронного листа. Лист був без теми. Писав колега з Дніпра — міста, далекого від ліній фронту

2014—2015 років. З написаного ставало очевидним, що цього разу безпечних територій за лінією фронту немає.

Колега зазначив: «Збираю речі, щоб їхати із Дніпра, можна Вам на пошту скинути “балванки” книжок, бо не знаю, що буде далі, а комп'ютер у цих подіях може десь втратитися. — І далі: — А ми добре знаємо долю рукописів у часи війни». Я нашвидкоруч відповів, побажав удачі й подякував, що довірив мені незавершені роботи.

Лише після цього я почитав новини: почалося повномасштабне вторгнення в Україну, російські ракети атакували Київ, Дніпро й моє рідне Запоріжжя. Усе це здавалося нереальним. Я зателефонував у Запоріжжя — до сестри. Вона не спала. В один із районів міста влучили ракети, але, на щастя, далеко від будинку батьків. Голос її був спокійний. За день до того я зателефонував і порадив заpastися бензином. До поради сестра не дослухалась, бо їй, як і майже кожному українцю, складно було повірити в можливість великої війни. А втім, війна почалася, і ні я, ні вона до неї готові не були. Доводилося жити одним днем. Я телефонував двічі, зранку й увечері, щодня. І щоразу з одним питанням: як минула ніч? як минув день? Слова «на добраніч» і «доброго ранку» раптом набули геть іншого значення. Добрим став день, який, попри завивання сирен, був без ракетних ударів і бомбардувань.

Того ранку я надів білу сорочку з піджаком. Незвичний, ба навіть відверто дивний вибір для архіву Міжнародного агентства з атомної енергії, де я тоді працював над дослідженням міжнародної історії чорнобильської ядерної катастрофи. А втім, я одягнувся так навмисно, щоб продемонструвати собі та іншим зібраність і готовність виконувати свої обов'язки, хоч які вони були в умовах війни. Я надихнувся епізодом зі щоденника Джорджа Фроста Кеннана, американського дипломата та експерта в галузі міжнародних відносин. Почувши зранку про напад Гітлера на Чехословаччину в березні 1939-го, Кеннан поголився двічі, щоб переконати себе й усіх інших у рішучості виконувати дипломатичні функції, хай би що.

В архіві на мене дивилися з неприхованою симпатією та жалем. Один архіваріус сказав: «Дуже прикро через те, що відбувається у вашій країні». Він мав на увазі, що кінець близький: країну захоплять, як не сьогодні, то завтра. То я так вбрався для її похорону? Хотілося вірити, що ні, але я не знав, чого очікувати. Пізніше того дня в мій кабінет в інституті завітав фотограф із *Neue Zürcher Zeitung*, щоб сфотографувати мене для інтерв'ю, яке ми провели кількома днями раніше. На тій світлині я скуйовджений, вітер роздмухав моє волосся в різні боки, зате в білій сорочці та з повним рішучості поглядом. В інтерв'ю для часопису *New Yorker* за кілька днів до того я пророкував, що українці боротимуться. «Не знаю як і коли, — сказав я тоді репортеріві, — проте не сумніваюся: опір буде»¹.

Події наступних днів і тижнів продемонстрували, що я мав рацію щодо спротиву, проте не уявляв ані його масштабів, ані масштабів прийдешньої війни. Вторгнення, яке Путін назвав «військовою операцією» і яке мало тривати лише кілька днів або принаймні кілька тижнів, переросло в найбільшу конвенційну війну на європейських теренах з 1945-го. Ця війна вже забрала десятки, як не сотні тисяч життів, багато з них — цивільні, а ще спровокувала найбільшу кризу біженців у Європі, знову-таки, з часів Другої світової. Кількість жінок, дітей і літніх людей, змушених утікати від боїв в Україні, сягнула дванадцяти мільйонів, а тих, хто знайшов прихисток у Східній та Центральній Європі, — понад п'яти мільйонів. Ядерні об'єкти, як-от Чорнобиль і найбільша в Європі Запорізька АЕС, стали новим полем битви, і з'явилися прямі або завуальовані загрози застосування ядерної зброї.

Як це все сталося? Ні на емоційному, ні на професійному рівнях я не міг збагнути чи бодай обміркувати й пояснити собі та іншим, що призвело до неспровокованої агресії Росії. Єдиними раціональними поясненнями видавалися божевілля та злочинний умисел. Та позаяк до мене повсякчас зверталися журналісти, просячи прокоментувати ситуацію, я розумів, що не маю права відмовляти, адже мої слова можуть вплинути на перебіг подій. Я усвідомив,

що, як історик, здатен запропонувати те, чого іншим бракує, коли йдеться про розуміння найбільшого в Європі воєнного конфлікту з часів Другої світової. Зрештою, я переконав себе, що, коли перефразувати Вінстона Черчилля, історики — найгірші тлумачі поточних подій, як не зважати на всіх інших. Звичайно, Черчиллю йшлося не про історію, а про демократію.

У цій книжці я роблю те, що в моїх силах, щоб подати події, які розгорталися перед моїми очима та очима всього світу, в історичній та порівняльній перспективі. Завдяки чому стала можлива ця загарбницька війна? Як українці спромоглися чинити опір і далі це роблять сьогодні? І якими, зрештою, будуть найважливіші наслідки війни для України, Росії, Європи та світу? Ці питання вирували в голові, доки я поволі оговтувався від шоку перших днів агресії й починав заново вчитися аналітично мислити. А ще я намагався визначити ознаки майбутньої великої європейської війни, які ми вчасно не зуміли розпізнати, бо видавали бажане за дійсне.

У свідомості багатьох історія дійшла кінця з падінням Берлінського муру, якщо не в фукуямівському розумінні цього падіння як остаточної перемоги ліберальної демократії, то в переконанні, що, попри постійне суперництво між великими державами, неспровоковані вторгнення з територіальними анексіями та широкомасштабні військові дії зразка минулих світових війн лишилися в минулому. Були очевидні ознаки протилежного — війни в Чечні, у колишній Югославії, а потім в Афганістані та Іраку, — але ми воліли їх ігнорувати. Зростання популізму й авторитарних режимів, а також авторитарні тенденції в демократичних країнах наводили на думку про паралелі з 1930-ми роками, але більшість із нас відкидала їх.

Історія повернулася як месник, демонструючи найгірші риси й відкриваючи найстрашніші, повні сцен насильства та руйнування сторінки минулого. Усі ми знаємо, що сталося внаслідок зростання диктатури в Європі напередодні Другої світової війни, і тепер можемо легко уявити, до чого приведе далі зростання авторитаризму в Європі, Азії та інших куточках світу сьогодні. Настав час

по-новому осмислити давню й нещодавню історію, розглядаючи поточні події в контексті, як історичному, так і геополітичному, щоб зрозуміти їх коріння, передбачити результати та спробувати покласти край насильству.

Пропоную подивитися на передумови та перебіг цієї війни в довшій історичній перспективі. Я відмовляюся від спокуси назвати 24 лютого 2022-го її початком, попри шок і драматизм тотального російського нападу на Україну, з тієї простої причини, що війна почалася за вісім років до того, 27 лютого 2014-го, коли російські збройні формування захопили будівлю кримського парламенту. Через рік, у лютому 2015-го, перший етап війни був завершений дипломатично, а саме двома пакетами угод, що мають назви «Мінськ I» та «Мінськ II». Однак неоголошена війна з артилерійськими та ракетними ударами й обстрілами через лінію розмежування на Донбасі тривала протягом наступних семи років, забравши життя понад 14 000 українців, але привернувши мінімум міжнародної уваги. Цей етап завершився офіційним виходом Росії з Мінських угод і початком її повномасштабного вторгнення в Україну в лютому 2022-го.

У книжці я говорю про цю війну, її передумови, перебіг та очевидні й можливі наслідки. Як зазначаю нижче, коріння теперішньої війни варто шукати в загибелі Російської імперії у XIX та XX століттях, коли зародилися ключові ідеї, що розпалили поточний конфлікт. Мій основний аргумент полягає в тому, що ми бачимо сьогодні абсолютно не нове явище. Багато в чому поточний конфлікт — це старомодна імперська війна, яку ведуть російські еліти, що вважають себе за спадкоємців великодержавних експансіоністських традицій Російської імперії та Радянського Союзу. З боку України це насамперед добре відома історикам війна за незалежність, відчайдушна спроба країни, повсталі на руїнах Радянського Союзу, захистити право на існування.

Попри імперське коріння, нинішня війна відбувається в новому середовищі, визначеному поширенням ядерної зброї, розпадом міжнародного устрою після холодної війни та безпрецедентним

відродженням в усьому світі популістського націоналізму, востаннє помітного у 1930-х. Війна демонструє, що Європа та світ вичерпали дивіденди миру, отримані внаслідок падіння Берлінського муру 1989-го, і вступають у нову, ще не визначену еру. У вогні нинішньої війни кується новий світовий порядок, який, може, повторить біполярний світ епохи холодної війни. Коли я пишу ці рядки, війну ще далеко не завершено, тож не знаємо, що нам принесе її кінець. Однак уже сьогодні цілком зрозуміло, що від її результатів багато в чому залежить майбутнє не тільки України, Росії та Європи, а й світу, у якому житимемо ми, наші діти й онуки.

РОЗДІЛ 1

ЗАГИБЕЛЬ ІМПЕРІЇ

Була 19:00 за московським часом, католицьке Різдво, 25 грудня 1991 року. Михайло Горбачов, колишній генеральний секретар Комуністичної партії СРСР, а незабаром і колишній президент Радянського Союзу, сидів за робочим столом у кремлівському кабінеті та зачитував перед телекамерами підготовлену заяву.

Горбачов звернувся до слухачів «дорогі співвітчизники, спів-громадяни». Фактично він говорив до всього світу: CNN транслювала його коротке звернення в прямому ефірі. Радянський лідер залишав пост президента СРСР. О 19:12, коли Горбачов закінчив виступ, Радянський Союз офіційно припинив існування. Комуністичного режиму, що врятував від розпаду царську Російську імперію, виріс у наддержаву й погрожував світові ядерним знищенням, не стало. Менш ніж за пів години над Кремлем спустили червоний прапор, щоб замінити його на біло-синьо-червоний, прапор Російської Федерації, подібний до триколірного прапора Російської імперії до її розпаду внаслідок революції 1917-го¹.

У дванадцятихвилинній промові першій та останній президент СРСР заявив, що йде у відставку з «принципових міркувань». Він прагнув зберегти «Союзню державу й цілісність країни», однак не зміг цього зробити. «Події пішли іншим шляхом. Запанувала лінія на розчленування країни й роз'єднання держави, з чим погодитися не може». Горбачов залишав посаду президента країни, законне існування якої вже породжувало запитання. Раніше того місяця її розпустили лідери п'ятнадцяти республік, що утворювали СРСР².

Розпад Радянського Союзу вже тривав певний час, проте став невідворотним 1 грудня 1991 року, коли громадяни України, другої за чисельністю республіки після Росії, пішли на виборчі дільниці вирішувати, чи хочуть вони, щоб їхня країна стала незалежною.

Явка перевищила 84 відсотки виборців, і понад 92 відсотки з них проголосували за незалежність. Навіть жителі українського Донбасу, що межує із західним кордоном Росії, висловилися за незалежність з більшістю майже 84 відсотки. У Криму, єдиному регіоні України, де переважає російське населення, незалежність підтримали 54 відсотки виборців. У Севастополі, порту приписки Чорноморського флоту, результати були ще кращі: незалежність України підтримали 57 відсотків виборців³.

Таке голосування шокувало Горбачова, але не російського президента Бориса Єльцина, колишнього протеже Горбачова, а з часом його запеклого супротивника. За кілька днів до того проймовірний результат Єльцина поінформувала радниця Галина Старовойтова, антропологиня й демократична активістка. Почувши прогнози, Єльцин їй не повірив. «Бути цього не може! — вигукнув тоді він. — Це ж наша братня слов'янська республіка! Там росіяні відсотків 30. Крим російський! Усі, хто живе на схід від Дніпра, тяжіють до Росії!» Старовойтовій знадобилося 40 хвилин, щоб переконати свого керівника: дані опитування вказують на один можливий результат — вирішальну перемогу прихильників незалежності. Єльцин прийняв рішення на місці: він визнає незалежність України й зустрінеться з майбутнім українським президентом Леонідом Кравчуком, щоб утворити новий союз, відмінний від очолюваного Михайлом Горбачовим⁴.

Зустріч відбулася 7 грудня й тривала наступного дня в Біловезьких мисливських угіддях на білорусько-польському кордоні. Білоруські лідери, зокрема голова парламенту республіки Станіслав Шушкевич, приймали президентів Росії та України, які разом зі своїми радниками вирішували долю СРСР. Коли Кравчук відмовився приєднатися до реформованого союзу, як те пропонував Горбачов, помічник Єльцина Геннадій Бурбуліс закликав узагалі розпустити СРСР. Наляканий почутим, голова білоруського КДБ повідомив про зрадницьку пропозицію керівництво в Москві, але активної реакції не було: прихильників Горбачова в коридорах влади радянської столиці лишалось небагато. На зміну Радянському